

gepubliceerd in: H. Blok e.a. (eds.), *Om voor te lezen – Miqra* (Feestbundel voor Frits Hoogewoud; ACEBT Supplement 4), Maastricht 2005, 121-128

Aan het maken van vele vertalingen is geen einde

Kohelet in drie recente Nederlandse bijbelvertalingen

Klaas Spronk

De titel van deze bijdrage is – het zal de bijbelkenner niet zijn ontgaan – ontleend aan het bekende vers uit Kohelet 12:12. Dat luidt in de hier te bespreken vertalingen als volgt:

En meer dan dat – mijn zoon, wees gewaarschuwd –
aan het maken van vele boeken is geen einde
en veel overdenken vermoeit het lichaam. (SHA)

Boven dit alles uit, mijn zoon: wees gewaarschuwd, -
in overvloed boekrollen maken is eindeloos,
en veel studeren vermoeit het vlees. (NB)

En tot slot, mijn zoon, nog deze waarschuwing: er komt geen einde aan het aantal
boeken dat geschreven wordt, en veel lezen mat het lichaam af. (NBV)

Wie deze opsomming van vertalingen van deze ene Hebreeuwse zin ‘leest’, ‘bestudeert’ dan wel ‘overdenkt’ zal direct overtuigd zijn van hetgeen daarin wordt beweerd. Het heeft immers iets vermoeiends: die voortgaande stroom van boeken in het algemeen en van bijbelvertalingen in het bijzonder. Men moet wel zeer gemotiveerd zijn om zich daar in blijven verdiepen of daar zelfs aan bij te dragen. Dat geldt zeker voor Frits Hoogewoud die, zoals in dit aan hem opgedragen artikel zal blijken, het nodige heeft bijgedragen aan deze veelheid van vertalingen en de bezinning daarop. Dat betreft in de eerste plaats de sinds 1974 verschijnende serie ‘Een vertaling om voor te lezen’ (hier afgekort als SHA, naar de studiekring waaruit deze vertaling voortkomt: de Societas Hebraica Amstelodamensis), waarvan in 2005 het deel Prediker gepubliceerd zal worden. De vertaling van dat bijbelboek kan nu vergeleken worden met de kort na elkaar in 2004 verschenen Naardense Bijbel (NB) en de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV). Daarmee kunnen hun eigen aard en hun eigenaardigheden in beeld worden gebracht. Vooraf is het goed om te laten zien dat de wortels van deze drie vertalingen in de jaren zestig van de vorige eeuw liggen en dat er allerlei dwarsverbindingen zijn aan te wijzen.

Alweer een nieuwe vertaling?

In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw woedde er in Nederland een heftige debat over het vertalen van de Bijbel. In 1951 was de ‘Nieuwe Vertaling’ verschenen. Anders dan eerdere pogingen daartoe met onder andere de Leidse Vertaling en de vertaling van Obbink en Brouwer bleek die in brede kring geaccepteerd te worden als een waardige opvolger van de Statenvertaling en de voortdurende richtingenstrijd binnen de kerken te ontstijgen. Toch werd er echter al weer snel – ook door de uitgever van de vertaling van 1951, het Nederlands

Bijbelgenootschap (NBG) – nagedacht over een herziening of een geheel nieuwe vertaling. Dat had te maken met de steeds sneller veranderende taal maar vooral ook met het kerkelijk klimaat. Het was de tijd van het ontluikende oecumene, met name ook gevoed door het tweede Vaticaanse concilie. Met de zegen van de Nederlandse bisschoppen gingen het NBG en de Katholieke Bijbelstichting (KBS) in 1967 aan de slag om te komen tot een ‘Gemeenschappelijke Nederlandse Bijbelvertaling’ (GNBV).¹ Deze vertaling zou geschikt moet zijn ‘voor zowel individueel en gezinsgebruik als liturgisch gebruik door de kerken’. Dat hield volgens de ingestelde commissie voor de richtlijnen voor het vertalen in dat de vertaling ‘goed hardop voorgelezen moet kunnen worden.’ Het goede, moderne Nederlands stond voorop: ‘Uitgangspunt moet zijn, dat zowel wat betreft zinsbouw als woordgebruik de usus neerlandicus de doorslag geeft en niet de usus hebraïcus of graecus. Dit houdt onder meer in dat semitismen en graecismen zoveel mogelijk vermeden dienen te worden.’ Onder de medewerkers aan proefvertalingen ontstond evenwel onenigheid over de nadere invulling van de vertaalmethode. Met name Aleid van Daalen en Ben Hemelsoet konden zich niet vinden in het hierboven omschreven voorstel. Niet toevallig waren zij ook leden van de in 1961 opgerichte SHA. Ook één van de aanvankelijke medewerkers aan de GNBV, de neerlandica en theologe Maria de Groot, uitte haar bezwaren.² De verschillen in inzicht bleken ondanks een serieuze poging tot bemiddeling onoverbrugbaar. De SHA startte met een eigen ‘vertaling om voor te lezen’.³ Deze was dus bedoeld als een alternatief naast de GNBV. In 1974 verscheen het eerste deel, een vertaling van het boek Ruth. Het werd uitgegeven door NBG en KBS op grond van de overtuiging dat ‘een dergelijke weergave van de grondteksten waardevol kan zijn voor hen die de grondtalen kennen en ook voor hen, die zonder ze te kennen door het gebruiken van deze weergave naast idiomatische vertalingen inzicht willen krijgen in de opbouw van de oorspronkelijke tekst’.⁴

De GNBV is nooit verschenen. Het project strandde in 1975. Dat had te maken met inhoudelijke en organisatorische problemen. Men zou de NBV kunnen zien als het resultaat van een verlate doorstart van de GNBV waarbij dit soort problemen tijdig en adequaat werden aangepakt. Het uitgangspunt met het primaat voor de ontvangende taal bleef hetzelfde. Zoals de ‘vertaling om voor te lezen’ door de SHA bedoeld was als tegenhanger van de GNBV kan zij die functie nu vervullen ten opzichte van de NBV.

De ‘Amsterdamse’ manier van bijbelvertalen werd ook zeer gewaardeerd in het Utrechtse Citypastoraat Domkerk, dat onder de bezielende leiding van ds Hans van der Werf stond. Wat hem betreft, zo reageerde hij in een bespreking van de SHA-vertaling van Jona, mocht men evenwel nog een ‘stap verder’ gaan in de manier waarop in het Hebreeuws herhaalde woorden doorklinken in de vertaling.⁵ De man achter de NB, Piet Oussoren, noemt Van der Werf als zijn grote voorbeeld.⁶ Zo kan dus de NB in de lijn van de SHA geplaatst worden. Uit de nu volgende bespreking van hun vertaling van Prediker zal blijken dat Oussoren inderdaad vaak een stapje verder gaat, verder van het Nederlands af en dichter bij het Hebreeuws en Grieks. Het duidelijkst wordt dat in het veelvuldig gebruik van

¹ Zie hierover K. Spronk, *Het verhaal van een vertaling. De totstandkoming van de Nieuwe Bijbelvertaling*, Heerenveen 2005, 22-29.

² Zij zetten hun standpunt uiteen o.a. uiteen in themanummers van *Rondom het Woord* 12/4 (1970), 406-415 (M. de Groot, F.J. Hoogewoud, A.G. van Daalen, ‘Naar een idiolekte vertaling’) en *Mededelingen van de Prof. dr. G. van der Leeuwstichting*, aflevering 41 (1970), 2512-2516 (M. de Groot, ‘Poëzie in de bijbel’; zie ook haar in deze bundel herdrukte ‘Twintig stellingen’) en 2545-2548 (B. Hemelsoet, ‘Het woord geschiedde ...’).

³ Deze ontstaansgeschiedenis is ook uitgebreid beschreven door F.J. Hoogewoud, ‘Stap voor stap: Een kroniek bij “Een vertaling om voor te lezen” (NBG/KBS)’, *ACEBT* 1 (1980), 102-115.

⁴ Zie ‘Bijbelvertalen in deze tijd: Nota van het NBG, d.d. 15 januari 1970, ter beantwoording van door de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk gestelde vragen’, *Ministerium* 4 (1970), 116-120; i.h.b. 119.

⁵ J. van der Werf in dagblad *Trouw* van 1 oktober 1977; geciteerd door Hoogewoud, ‘Stap voor stap’, 109-110.

⁶ *De Naardense Bijbel*, Vught 2004, 1625.

neologismen waarmee in het Hebreeuws wel zichtbare, maar in het normaal Nederlands niet zichtbare verbanden tussen woorden wordt bewaard.⁷ Een goed voorbeeld daarvan in het boek Kohelet is het zelfstandig naamwoord ‘verwerf’ in 2:7 dat gebruikt wordt om het verband in het Hebreeuws met het werkwoord ‘verwerven’ in datzelfde vers aan te geven. Opvallend is ook de vertaling met ‘alle te verwoorden dingen’ in 1:8, waar SHA vertaalt met ‘alle dingen’ en NBV met ‘alles’. Op deze manier wordt – in navolging van Bubers vertaling ‘beredbare Dinge’ – verband gelegd tussen het Hebreeuwse zelfstandig naamwoord *debarim* en het werkwoord *dibber*.

Kohelet – Verzamelaar – Prediker

Het eerste vers van het bijbelboek luidt in de verschillende vertalingen als volgt:

De woorden van Kohelet, zoon van David, koning in Jeruzalem (SHA)

Woorden van Verzamelaar,
zoon van David,
koning in Jeruzalem. (NB)

Hier volgen de woorden van Prediker, zoon van David en koning in Jeruzalem (NBV)

In de NB staat in een voetnoot bij ‘Verzamelaar’ vermeld dat dit de weergave is van het Hebreeuwse Kohelet, wat sinds Luther ook wordt weergegeven als Prediker. Ook in de inleiding op het boek Prediker in de NBV wordt gewezen op Luthers invloed in deze.⁸ Daaraan wordt toegevoegd dat het vermoedelijk gaat om een functieaanduiding die in het bijbelboek als eigennaam wordt gebruikt. Uit de stukken van het vertaalproces⁹ blijkt dat men serieus heeft overwogen om het Hebreeuwse Kohelet onvertaald te laten op grond van de overweging dat het hier om een eigennaam gaat en dat die normaal gesproken niet vertaald wordt. Ook wanneer men het als een titel beschouwt, zo betoogden de vertalers, is er veel dat er voor pleit om het woord onvertaald te laten. Er is namelijk voor dit Hebreeuwse woord geen equivalent in onze taal te vinden. Als belangrijkste argument tegen het sinds Luther gebruikelijke ‘Prediker’ noemen zij dat de huidige lezer bij dit woord denkt aan ‘een apostel, zendeling of voorganger in een christelijke context’. Daardoor heeft men bij de vertaling van Luther in feite te maken met een ongewenste vermenging van de cultuur uit de tijd van de bijbel en onze moderne cultuur.. Volgens de vertaalregels van de NBV dient dat vermeden te worden. Daarbij past ook de afspraak om niet te verhullen dat de brontekst uit een andere tijd en omgeving stamt. ‘Kohelet’ zou dus genoemd kunnen worden in de rij van min of meer exotische titels zoals die nu in de NBV te vinden zijn, bijvoorbeeld de ‘tartan’, ‘rabsaris’ en ‘rabsake’ in 2 Koningen 18:17 (NB: ‘Tartan, Rav Saries en Rav Sjakee’) en de ‘rabmag’ in Jeremia 39:3 (NB: ‘groot-magiër’). Uiteindelijk viel de keuze dus echter toch op ‘Prediker’. Dat had vooral te maken met de vrees in de begeleidingscommissie dat wanneer men het woord onvertaald zou laten, dit al te zeer vervreemdend zou werken, vooral ook omdat het hier de titel van het boek betreft.

In de NB is dit probleem omzeild door de traditionele naam als titel van het boek te gebruiken en in de vertaling te werken volgens de gebruikte vertaalprincipes en verband te leggen met het verwante Hebreeuwse werkwoord. Overigens wordt dat Hebreeuwse

⁷ Zie K.A.D. Smelik, in: *De Naardense Bijbel*, 1638.

⁸ Zie uitgebreider over deze kwestie Spronk, *Het verhaal van een vertaling*, 160-162.

⁹ De schrijver dezes mocht deze inzien in het archief van het NBG, in verband met eerder genoemde publicatie; met dank aan het NBG.

werkwoord *qahal* in de NB doorgaans vertaald met ‘vergaderen’ en het naamwoord met ‘vergadering’. Het zou dus meer voor de hand gelegen hebben om te vertalen met ‘vergaderaar’. Blijkbaar heeft hier het voorbeeld van de vertaling van Buber met ‘Sammler’ doorgewerkt.

Zo is er dus veel te zeggen voor de weergave, zoals in de SHA-vertaling en zoals ook voorgesteld door een aantal medewerkers van de NBV, met ‘Kohélet’.¹⁰

Vluchtig – ijdelheid – lucht en leegte

Veelbesproken en ongetwijfeld ook diep doordacht door de vertalers zijn de door Kohélet – zoals we hem dus maar zullen blijven noemen – vaak herhaalde en door zijn lezers aangehaalde woorden uit 1:2.

Vluchtiger dan vluchtig, zegt Kohélet,
vluchtiger dan vluchtig,
alles is vluchtigheid. (SHA)

Ijdelheid der ijdelheden
heeft Verzamelaar gezegd,
ijdelheid der ijdelheden,
alles is ijdelheid! (NB)

Lucht en leegte, zegt Prediker,
lucht en leegte, alles is leegte. (NBV)

Opnieuw blijkt dat in het vertaalproces dat geleid heeft tot de NBV een vertaling gewikt, gewogen en niet geschikt bevonden is, die wel in de SHA-vertaling is terug te vinden. In hun opmerkingen bestemd voor de andere leden van het vertaalteam van de NBV geven de vertalers aan dat de traditionele vertaling met ‘ijdelheid der ijdelheden’ niet strookt met de doelstellingen van NBV en in feite een overbodige parafrase is van het Hebreeuws, dat in een eerste (nog niet aan de doeltaal aangepaste versie) wordt weergegeven met ‘(v)luchtigheid van de (v)luchtigheden’. Ze kiezen uiteindelijk voor de vertaling met ‘lucht’, omdat zo de betekenis ‘zonder inhoud, zonder betekenis, zonder zin’ behouden blijft, terwijl het ook mooi past bij de natuurbeelden van de verzen 2-11. De intensiverende functie van de herhaling in het Hebreeuws komt in de vertaling volgens hen goed terug in de ‘tautologische tweeslag’ ‘lucht en leegte’ en in het feit dat deze allitereert.¹¹

Hoewel deze vertaling al door velen is verwelkomd, is zij niet zonder nadelen. Het is jammer dat het niet gelukt is om net als in het Hebreeuws met één steeds terugkerende term te werken.¹² In 1:2 is de gedachte zoals die in het Hebreeuws is geformuleerd goed overgebracht. In andere verzen waar het woord *hèvèl* opnieuw wordt gebruikt en men ook in de vertaling het verband met het thema van 1:2 wil leggen, is afhankelijk van de context gekozen voor het woord ‘lucht’ of ‘leegte’. Dat veronderstelt een betekenis die deze woorden in het Nederlands niet echt hebben. Wanneer, bijvoorbeeld, gesteld wordt dat iets ‘niet meer is dan lucht’ (vers 14), dan denkt men normaal gesproken niet zozeer aan zinloosheid als wel

¹⁰ Ook Pius Drijvers pleit hiervoor; zie ACEBT 21 (2004), 61.

¹¹ Deze vertaling is niet nieuw. Ze werd eerder voorgesteld door F. Cromphout, in: F. Cromphout, P. Vande Vyvere (red.), *De Bijbel in onze taal, voor elke dag*, Tielt 1994, bij de lezing voor 29 juli.

¹² Volgens Marlies ter Borg (in *Trouw* van 10 december 2004) past het terugkerend gebruik van één term goed bij het door haar bij Kohélet vastgestelde ziektebeeld: ‘Het denken cirkelt tijdens een depressie eindeloos rondom één negatief idee.’

aan iets wat je met een zekere arrogantie negeert. Soortgelijke problemen doen zich voor in 4:7, 6:4 en 8:14.

In de NB is vastgehouden aan de traditionele vertaling. Het is één van de hebraïsmen die de vertaler ‘koestert’.¹³ Het past ook bij de tendens in de NB om in onze taal bekend geworden zegswijzen uit de Bijbel te handhaven. Binnen dit boek zien we dat bijvoorbeeld ook in 4:12 met de vertrouwde tekst ‘een drievoudig snoer wordt niet snel verbroken’. De wens om volgens de traditie met ‘snoer’ te vertalen blijkt sterker te zijn dan het principe van de concordante vertaling volgens welke hier met ‘touw’ vertaald had moeten worden, zoals onder andere ook in Jozua 2:18 en Rechters 16:12.

Dit alles leidt opnieuw tot de conclusie dat de SHA-vertaling ‘vluchtiger dan vluchtig’ goed gekozen is en ook volgens vertalers van het NBV op zijn minst het overwegen waard was.

Om voor te lezen

Doorgaand in dit tempo zouden we met de bespreking van de verschillen in de vertalingen van het boek Kohelet – geheel in de lijn van het eerder geciteerde vers 12:12 – boeken kunnen vullen. We zouden ook niet alleen op alle details moeten letten, maar ook op het grotere geheel: doet de gebruikte stijl recht aan het genre? Daar is ook over te twisten, want het is niet eenvoudig om vast te stellen aan welke vorm de schrijver zich gebonden achtte en waar hij daarvan afweek. Aan de andere kant hebben we ook te maken met het stijlgevoel van de lezer. Veel bijbellezers hebben wat dit betreft vast omlijnde verwachtingspatronen die vaak gevormd zijn in hun jeugd. Zo kan de moeilijk te beredeneren maar niet omver te krijgen overtuiging ontstaan dat de Bijbel hoort te klinken in de plechtige zeventiende-eeuwse taal van de Statenvertaling. Wat meer steekhoudend is de overweging dat een goede vertaling van de Bijbel gewoonweg niet gemakkelijk in het gehoor van de moderne mens kan liggen, omdat het gaat om teksten uit een heel andere tijd en plaats. Anderen zullen daar met goed recht tegen in kunnen brengen dat het juist de uitdaging voor een goede vertaler is die afstand op passende wijze te overbruggen. Aangezien de NBV vanuit het laatste uitgangspunt en de NB en SHA-vertaling vanuit het eerste uitgangspunt zijn gemaakt, is een normatieve vergelijking op dit punt weinig zinvol.

Tegen deze achtergrond is het wel opmerkelijk dat bij de verantwoording van alle drie vertalingen nadrukkelijk wordt betoogd dat ze bedoeld zijn om voor te lezen. Bij de NBV is de voorleesbaarheid een belangrijk uitgangspunt. Daar is ze op geschreven en op getest. Bij de SHA-vertaling is het principe zelfs in de naam verwerkt: ‘een vertaling om voor te lezen’. Ook de NB presenteert zich als zodanig, zij het met enig voorbehoud: ‘Deze vertaling is niet gemaakt om een luchtig-leesbare tekst af te leveren. Wie uit deze bijbel wil voorlezen – en voor voorlezen is hij gemaákt – zal zich daarop moeten voorbereiden zodat de beelden en wendingen tot hun recht kunnen komen. Maar oefening baart kunst, en maakt het luisteren tot een spannend gebeuren’.¹⁴ Juist met het oog op de luisteraar lijkt dit al te optimistisch geformuleerd. Door de neologismen en vaak onnatuurlijke grammatica is de vertaling in veel gevallen wel erg moeilijk te volgen. Wat dat betreft is de SHA-vertaling, die zich eveneens baseert op de door Buber en Rosenzweig aanbevolen indeling in ademeenheden, evenwichtiger.

Als één van de pluspunten van de NBV wordt regelmatig genoemd dat deze vertaling uitnodigt om dóór te lezen en er zo aan bijdraagt om als lezer en hoorder niet te blijven steken in het enkele vertrouwde of beladen vers. De SHA-vertaling biedt een goed alternatief als meer brontekstgetrouwe en minder uitleggerige vertaling om vóór te lezen. De NB is een goed

¹³ *Naardense Bijbel*, 1621.

¹⁴ *Naardense Bijbel*, 1619.

hulpmiddel om er náást te lezen, het liefst ook met de Hebreeuwse en Griekse tekst er bij. Deze conclusie, waarbij gepoogd is recht te doen aan de eigen aard van de verschillende vertalingen, kan ook gezien worden als een poging om kool en geit te sparen. Dat zij zo, al moet men wel bedenken dat de verschillende bijbellezers als carnivoren en vegetariërs zijn. Ze moeten niets hebben van elkaars voedsel, maar ze moeten wel allebei te eten hebben.